

*В.Б. Любченко
(м. Київ)*

**ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО ОБЛАСТЕЙ АВСТРО-УГОРЩИНИ,
ЗАЙНЯТИХ ПО ПРАВУ ВІЙНИ
(1916–1917 рр.)**

Статтю присвячено аналізу хронологічно другого у роки Першої світової війни російського окупаційного режиму у Східній Галичині та на Буковині — Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.).

Статья посвящена анализу хронологически второго в годы Первой мировой войны российского оккупационного режима в Восточной Галичине и на Буковине — Генерал-губернаторства областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны (1916–1917 рр.).

The article deals with the analysis of chronologically second Russian occupational regime during the World War I in Eastern Galicia and Bukovina — General Government of Austro-Hungarian regions, occupied by the law of war (1916–1917 cc.).

Формування органів російської окупаційної влади та вироблення нових засад політики. Російський наступ на театрі Південно-Західного фронту («Брусиловський прорив»), що розпочався 22 травня 1916 р., прискорив вироблення нової управлінської схеми для територій, що невдовзі, як очікувалось, мали бути окуповані¹. Вже перші успіхи на фронті породили хвилю сподівань на швидке захоплення Галичини та Буковини. Так, у вітальних телеграмах, надісланих на ім'я головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О.Брусилова та імператора Миколи II головним політичним репрезентантом галицького і буковинського русофільства (москвофільства) — «Русским народным советом Прикарпатской Руси» (РНСПР) після урочистого молебню, що відбувся у Ростові-на-Дону 28 травня 1916 р., висловлювалася надія на швидку перемогу та приєднання Прикарпатської Русі до Російської імперії². Оптимізм РНСПР поділяв і Микола II, який 29 травня 1916 р., відповідаючи на привітання, телеграфував у Ростов-на-Дону: «Надеюсь, что недолго осталось ждать многострадальной Галичине окончательного освобождения от иноземного ига и осуществления ее надежд воссоединением с великой Россией»³.

3 червня 1916 р. начальник Канцелярії головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту генерал-майор Д.Д. Сергієвський сповістив

листом начальника Канцелярії колишнього тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини О.П. Крилова, що «для окончательного рассмотрения «Положения об управлении областями Австро-Венгрии» на случай вторичного занятия их главнокомандующий приказал образовать комиссию под председательством состоящего в распоряжении главнокомандующего генерала от инфантерии Бухольца, причем в состав комиссии указано назначить вас»⁴. Перше засідання створеної Комісії мало відбутися 14 червня 1916 р. о десятій ранку в поїзді головнокомандуючого⁵. За предмет розгляду Комісії під головуванням генерала від інфантерії Бухольца мали слугувати розроблені у Києві ще станом на кінець січня 1916 р. спеціальною Комісією на чолі з колишнім тимчасовим воєнним генерал-губернатором Галичини графом Г.О. Бобринським проекти «Временного положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны» та «Временного положения о Комитете по оказанию помощи населению Галиции, пострадавшему от войны», по десять примірників яких було надіслано 5 червня 1916 р. начальником Канцелярії колишнього воєнного генерал-губернатора Галичини у розпорядження Канцелярії головного начальника постачань армій фронту на вимогу останнього⁶.

Принципи діяльності нової російської окупаційної влади в Галичині та Буковині були чітко сформульовані 6 червня 1916 р. головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом О.О. Брусиловим у листі до начальника Штабу верховного головнокомандуючого генерала від інфантерії М.В. Алексеєва, в якому зазначалось, що «в деятельности военного управления не может быть места какой-либо другой политике, кроме единственной цели — поддержания полного спокойствия в крае и обеспечения армиям полной свободы действий»⁷.

Місцем, де визначалася кандидатура нового воєнного генерал-губернатора була Ставка верховного головнокомандуючого. 10 червня 1916 р. генерал від інфантерії М.В. Алексеєв телеграфував генерал-ад'ютанту О.О. Брусилову, що імператор Микола II у разі успіху російського наступу не має наміру вдруге призначити воєнним генерал-губернатором генерал-ад'ютанта графа Г.О. Бобринського з огляду на те, що ця посада потребує особи з твердим характером, здатної не підпадати під сторонні впливи⁸. Міністр закордонних справ С.Д. Сазонов 14 червня 1916 р. телеграфував у Ставку, що в МЗС воліли б бачити на посаді воєнного генерал-губернатора колишнього багаторічного головноуправляючого землеустроєм і землеробством імперії О.В. Кривошеїна, якщо ж ні — то колишнього чернівецького воєнного губернатора С.Д. Євреїнова⁹. Проте того самого дня начальник Штабу верховного головнокомандуючого генерал від інфантерії М.В. Алексеєв шифрованою телеграмою повідомив воєнного міністра про намір імператора Миколи II у разі зайняття російськими військами вдруге Галичини призначити воєнним генерал-губернатором колишнього начальника Південно-Західного краю генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова. У разі згоди останнього йому належало виїхати з Петрограда в Штаб Південно-Західного фронту для участі в роботі комісії з вироблення тексту нового «Положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны» та для підготовки

особового складу органів управління генерал-губернаторства¹⁰. Вважається, що ініціатива цього призначення належала головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту О.О. Брусилову¹¹.

Відкоригований Комісією під головуванням генерала від інфантерії Бухольца і потім затверджений 3 липня 1916 р. верховним головнокомандуючим проект «Временного положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны», хоч і спирався на проект, розроблений під головуванням генерал-ад'ютанта графа Г.О. Бобринського, все ж суттєво відрізнявся від нього в бік спрощення та позбавлення надмірної деталізації. Було вирішено ліквідувати взагалі інститут градоначальників, тому з тексту «Временного положения ...» зникла відповідна структурна частина, натомість з'явилася нова: «О полицмейстерах и городских полицейских управлениях». Так само з тексту, який тепер налічував 67 статей (замість 110, які містив проект), як і домовлялися між собою в травні 1916 р. генерал-ад'ютант граф Г.О. Бобринський та головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О. Брусилов, були вилучені статті, що стосувалися церковно-релігійних питань¹².

Чи не головною для органів окупаційної влади була 8-ма стаття: «Главная обязанность чинов и учреждений Военного генерал-губернаторства заключается в поддержании порядка в районе генерал-губернаторства, использовании средств края в интересах армии и содействии всеми зависящими от них мерами к удовлетворению ее нужд»¹³. Хоча близька до неї за змістом стаття була й у тексті «Временного положения ...» від 19 серпня 1914 р., проте в період першої окупації на неї не дуже й зважали, з головою занурившись у море «воссоединительной» політики.

Надзвичайно важлива 16-та стаття регламентувала вживання мов в офіційній сфері: «Языком сношений русских правительственных учреждений с местными учреждениями и жителями признается русский, но военному генерал-губернатору предоставляется разрешать в сношениях этих, одновременно с русским, пользоваться и местными славянскими языками»¹⁴. По суті, вона відкривала дорогу й вживанню української мови хай і під іншими назвами — «малорусского языка», «местного наречия русского языка» тощо.

20-ою статтею встановлювався дещо змінений характер службової підпорядкованості вищій посадовій особі окупаційної адміністрації: «Военный генерал-губернатор подчиняется главнокомандующему армиями Юго-Западного фронта; по всем же вопросам снабжения армии он исполняет указания главного начальника снабжений Юго-Западного фронта»¹⁵.

Якщо структурний розділ «О начальнике уезда» «Временного положения ...» від 19 серпня 1914 р. склався лише з 10 статей, то у «Временном положении ...» від 3 липня 1916 р. їх було вже 17, що свідчить про значно кращу регламентацію діяльності управління повітового начальника в період другої окупації Східної Галичини та Буковини¹⁶.

8 липня 1916 р. імператор повелів відрядити члена Державної ради генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова у розпорядження головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова для виконання обов'язків

за посадою генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. Своїм наказом арміям Південно-Західного фронту від 10 липня 1916 р. генерал-ад'ютант О.О. Брусилов допустив генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова, до виконання обов'язків генерал-губернатора¹⁷. 9 липня 1916 р. з Ставки верховного головнокомандуючого було надіслано у Бердичів генерал-ад'ютанту Ф.Ф. Трепову 10 примірників віддрукованого «Положення об управленні областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны»¹⁸. А вже 11 липня додаткова кількість у 50 примірників була надіслана за місцем призначення генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова у Тернопіль¹⁹.

Височайшим наказом від 4 жовтня 1916 р. Ф.Ф. Трепова, на той час виконуючого обов'язки военного генерал-губернатора, було затверджено на посаді военного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, із залишенням його членом Державної ради, сенатором та генерал-ад'ютантом²⁰. Таким же наказом від 9 листопада 1916 р. помічником военного генерал-губернатора по военній частині було призначено директора Пажеського його імператорської величності корпусу генерал-майора Усова, який від 19 жовтня 1916 р., заступивши на цій посаді генерал-лейтенанта Сухомлина (що фактично обіймав її від 10 серпня 1916 р.), тимчасово виконував обов'язки помічника, певний час поєднуючи їх з посадою начальника Штабу военного генерал-губернатора²¹.

Наказом по відомству протопресвітера военного і морського духовенства від 5 серпня 1916 р. представником протопресвітера в Генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни було призначено протоієрея Федора Титова — настоятеля Києво-Андріївської церкви, ординарного професора Київської духовної академії, доктора церковної історії, який вже 8 серпня прибув у Тернопіль та приступив до виконання своїх обов'язків²².

Ще до остаточного сформування апарату Военного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, було прийняте негласне рішення про недопущення на посади в Галичині та Буковині найбільш одіозних фігур періоду попередньої окупації, зокрема й представників російських націоналістичних кіл. Яскравий приклад — відмова від послуг члена думської фракції російських націоналістів, голови «Западно-русского общества» Д.М. Чихачова, який під час першої окупації опікувався освітніми справами у Военному генерал-губернаторстві Галичини. Довідавшись про заплановане призначення Ф.Ф. Трепова военним генерал-губернатором, Д.М. Чихачов у червні надіслав йому на розгляд складену ще у грудні 1914 р. свою записку (зі змістом якої мав нагоду раніше ознайомити багатьох впливових вищих посадових осіб імперії), висловивши при цьому надію, що «некоторые высказанные в ней соображения не утратили своего значения и в настоящее время»²³. Трохи згодом, 22 червня 1916 р., він звернувся листовно до генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова з проханням залучити його до галицьких справ: «Я был бы весьма рад, если б ваше высокопревосходительство пожелали бы использовать мое давнижнее и близкое знакомство с Галициею и дали бы мне поручение временного или постоянного характера»²⁴. Бажаючи уникнути втручання досить одіозного за першим періо-

дом окупації Галичини та Буковини Д.М. Чихачова у справі цивільного управління окупованими територіями, Ф.Ф. Трепов 10 липня 1916 р. дипломатично відмовив йому в його проханні, зазначивши, що «в настоящее время, ввиду определенных указаний главнокомандующего о заботах моих по управлению Галицией, пока не предвидится такой области, в которой я мог бы использовать ваш богатый служебный опыт и осведомленность вашу по делам Галиции»²⁵. Про свою відмову Ф.Ф. Трепов 4 серпня 1916 р. повідомив телеграмою головнокомандуючого арміями фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова, який, по всьому видно, поділяв погляди воєнного генерал-губернатора щодо небажаності присутності Д.М. Чихачова в Галичині та Буковині²⁶.

Успіхи російських військ на Південно-Західному фронті (Чернівці були захоплені 5 червня, а Станіслав і Надвірна — 28 липня 1916 р.)²⁷ дозволили вже в середині літа 1916 р. приступити до організації цивільного управління окупованими територіями безпосередньо на місцях. Наприклад, тимчасовий виконуючий обов'язки начальника Чернівецького повіту був призначений 15 липня 1916 р.²⁸.

Управління Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, від липня 1916 р. до кінця першої декади жовтня того ж року перебувало у Тернополі (11-м жовтня датується останній тернопільський наказ воєнного генерал-губернатора) після чого було передислоковане до Чернівців (першого чернівецького наказу Ф.Ф. Трепова було підписано 15 жовтня 1916 р.)²⁹. У Чернівцях воно знаходилося до середини літа 1917 р. — часу полішення російськими військами внаслідок поразок на фронті більшої частини окупованих територій Австро-Угорщини.

Від самого початку другої окупації Галичини та Буковини при головнокомандуючому Південно-Західним фронтом діяла на чолі з С. Базаровим «Канцелярія по управленню завоеванными неприятельскими областями» (з кінця листопада 1916 р. — «Канцелярія по гражданскому управленню областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны»), яка виконувала контролюючі функції щодо діяльності апарату цивільного управління Воєнного генерал-губернаторства. Канцелярія воєнного генерал-губернатора мала регулярно (з 18 вересня 1916 р. — чотири рази на місяць) відсилати копії усіх наказів в означену Канцелярію при головнокомандуючому арміями фронту³⁰.

Помітну роль у виробленні політики щодо окупованих територій як і раніше продовжував відігравати чиновник Міністерства закордонних справ для ведення дипломатичного листування В.В. Олфер'єв. 6 вересня 1916 р. він прибув у Тернопіль і, вступивши у виконання обов'язків при воєнному генерал-губернаторі областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, по ознайомленні із ситуацією підготував для МЗС «Общий обзор положения в Галиции и Буковине с точки зрения организации гражданского управления»³¹. Чи не найголовнішим завданням цивільного управління В.В. Олфер'єв вважав організацію економічної допомоги населенню, що сильно постраждало від війни. Відзначивши, майже повну відсутність робочих рук і коней, а також те, що багато жінок зайняті на земляних оборонних роботах та на прокладенні доріг, він поклав сподівання на

особливий центральний Благодійний комітет при генерал-губернаторі під головуванням помічника останнього по цивільній частині С.Д. Євреїнова, який разом із його відділеннями у повітах незабаром мав бути створений³². За свідченням В.В. Олфер'єва, в Чернівцях, де населення особливо потерпало, було асигновано 10 тис. рублів на продовольство для нужденних³³.

Особливо докладно у своєму огляді В.В. Олфер'єв зупинився на ситуації, що склалася у релігійній сфері: «Высочайше утвержденным положением заведывание церковным и религиозным делом в занятых областях вверено протопресвитеру армии и флота. При генерал-губернаторе находится его представитель профессор Киевской духовной академии протоиерей Титов, действующий на основании особо утвержденного о нем положения. В Галиции в настоящее время собираются сведения о составе униатских священников по местам и о пустующих приходах. В некоторых местах имеются русские священники, из числа поставленных архиепископом Евлогием. Из разговора с протоиереем Титовым я вынес впечатление, что он будет избегать в отношениях с униатами всего того, что может обострить здесь религиозный вопрос. Что же касается Буковинской автокефальной церкви — в Черновцах избрана самим местным духовенством Консисто́рия, члены коей утверждены генерал-губернатором. В руках этой консистории находится управление делами Церкви. Протоиерею Титову принадлежит лишь право по особому распоряжению генерал-губернатора наблюдать, дабы в этой области не происходило ничего враждебного России»³⁴.

Провідники галицького русофільства та окупаційна влада. 17 вересня 1916 р. від імені РНСПР була подана на розгляд головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту складена майже на 17 сторінках машинопису «Записка по вопросу об управлении областями русского Прикарпатья», за підписами голови РНС В.Ф. Дудикевича та членів Л. Олексієвича (Алексієвича) і Г. Мальця³⁵. Того ж дня, ознайомившись із її змістом, генерал-ад'ютант О.О.Брусилів телеграфував воєнному генерал-губернатору областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни: «Представители Русского народного совета Прикарпатской Руси мною направлены во главе с Дудикевичем к тебе. Их заявления — односторонни, но принять их во внимание следует в известном размере. Их записка с моими пометками будет мною переслана тебе на днях»³⁶. Залишені рукою головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту на полях «Записки» примітки дають вичерпне уявлення про те, наскільки неприйнятними та радикальними в його очах були пропозиції чільних провідників москвофільства на інституційному рівні. «Это не верно», «Голословно», «Все зависит от того, кто выиграет войну», «Это дело мирного времени», «Все это так для мирного времени, когда Галиция к нам отойдет», «Нами Галиция еще не занята», «Преждевременно»³⁷.

На відміну від очікувань значних посадових призначень на початку війни, в умовах другої окупації РНСПР вже не вимагав категорично таких, хоча й заявив про свою готовність представити на першу вимогу достойних кандидатів і висловив бажаність того, аби «русская власть, во имя общего дела, не отка-

звувалась осведомлятися о положении и нуждах страны у представителей местной русской общественности, пользуясь их опытом и знанием»³⁸. На чому рішуче наполягав РНСПР у своїй записці так це на послідовному проведенні російською адміністрацією погляду на окуповані території як на «искони русскую землю, русское население которой должно явиться основой русской государственности, ввиду чего его нужно охранять, поддерживая его духовное и материальное преуспевание», та на обов'язковому дотриманні єдності термінології щодо назви місцевого населення (виключно етнонім «русский») та географічних назв краю, що мали подаватися виключно у російській формі «согласно трудам географической комиссии Русского народного совета Прикарпатской Руси, изданным в извлечении топографическим отделом при Штабе военного генерал-губернатора Галичины»³⁹.

Закінчувалась «Записка» окремо сформульованими п'ятьма пунктами особливо бажаних, на думку РНСПР, кроків, які мала здійснити російська влада в інтересах російської державності для посилення «русского элемента» в Прикарпатській Русі. Ось ці пункти:

«1. Скорейшее возобновление в пределах Прикарпатской Руси в месте пребывания военного генерал-губернатора деятельности Русского народного совета Прикарпатской Руси, облегчение ее и оказание ей содействия.

2. Возможно скорое возобновление в стране русской печати, в первом ряду местной, а именно: ежедневной газеты «Прикарпатская Русь» и еженедельника для народа «Голос народа». Эти печатные органы, игравшие в довоенное время весьма видную роль в развитии русского дела в Галичине, явятся в новых условиях продолжателями своего культурного труда, скрепляя национальное, культурное и политическое слияние Червонной Руси с Россией и развивая ее духовные и материальные силы.

3. Содействие возвращению на родину, при первой возможности, пребывающих в России беженцев-карпатороссов, интеллектуальный и физический труд которых должен быть приложен к делу восстановления и устройства разрушенной и обезлюженной родины.

4. Возобновление деятельности местных русских народопросветительных, культурных и экономических обществ и учреждений общерусского направления, объединяющихся в Русской народной организации во главе с Русским народным советом Прикарпатской Руси, и оказания экономическим учреждениям реальной помощи в виде кредитов.

5. Развитие русской торговли и промышленности в стране путем привлечения купцов и промышленников из России, в первом ряду русской национальности, а равно путем выдачи промысловых свидетельств на торговые предприятия, местным русским организациям и частным лицам»⁴⁰.

На полях біля кожної з п'яти пропозицій РНСПР генерал-ад'ютант О.О. Брусилов накреслив однакову й невтішну для прохачів резолюцію: «Преждевременно»⁴¹. 27 вересня 1916 р. він поставив наступну узагальнюючу резолюцію на записці РНСПР: «Русский народный совет забывает, что мы Галиции еще не завоевали и теперь эти меры были бы только смешны. Нужно больше

терпения, выдержки и спокойствия. Все придет в свое время. Можем ли мы быть уверены какие именно части отойдут к нам по мирному договору, о котором теперь и думать грешно. Пока еще часть России занята противником, неизмеримо большая того, что нами занято в Галиции и Буковине. Это нужно помнить и не увлекаться. Конечно, в мере возможности необходимо поддерживать и помогать русинам (русским), но справедливо относиться и к другим национальностям, кроме немцев и мадьяр. В частных школах можно обучаться на всяких языках, кроме немецкого и мадьярского, но кто хочет служить на государственной и общественной службе — должен знать русский язык. За всеми школами нужен тщательный надзор»⁴². 29 вересня 1916 р. воєнний генерал-губернатор областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, проінформував головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова, що, ознайомившись із «Запискою» РНСПР, він взяв за керівництво у своїй діяльності висловленні ним (головнокомандуючим) міркування⁴³.

Після зустрічі із чільними представниками РНСПР воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов 21 вересня 1916 р. у відношенні до генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова, зазначивши, що до нього звернулися В.Ф. Дудикевич, Л. Олексівич та Г. Малець з проханням посприяти у збільшенні щомісячної субсидії РНС, яка попереднім головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом М.Ю. Івановим була встановлена у розмірі 4 тис. руб. на місяць, та у виділенні коштів для допомоги біженцям-галичанам, що перебували під безпосередньою опікою РНС, визнав за можливе підтримати це клопотання⁴⁴. 11 грудня 1916 р. головний начальник постачань армій Південно-Західного фронту генерал Ельснер повідомив воєнного генерал-губернатора про принципову згоду головнокомандуючого задовольнити клопотання РНСПР за рахунок відпущеного у розпорядження генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова екстраординарного кредиту⁴⁵.

Управлінський інструментарій окупаційної влади та практика його застосування. Головним статутним інструментом воєнного генерал-губернатора в проведенні політики щодо місцевого населення були обов'язкові постанови, які видавалися з таким формулюванням: «Военный генерал-губернатор областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны, на основании ст. 22 Положения 3 июля 1916 г. об управлении этими областями и приказа армиям Юго-Западного фронта от 30 сентября 1916 г. за № 0187 об установлении границ тылового района постановил: ...». За невиконання обов'язкових постанов винні підлягали штрафів до 3 тисяч рублів або ув'язненню на строк до трьох місяців. Щодо мови публікації обов'язкових постанов воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, то на прохання останнього утвердилася така практика: Тернопільський губернатор друкував їх російською та польською, а Чернівецький — крім зазначених, ще й румунською⁴⁶.

Обов'язкова постанова військового генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова від 20 жовтня 1916 р., видана на підставі наказу начальника Штабу верховного головнокомандуючого від 27 вересня 1916 р. «О расценке германских и

австрійських денешних знаків», встановила наступні співвідношення обміну, зазначимо — дискримінаційні для срібної розмінної монети ворожої сторони: банкноти німецькі та австрійські мали обмінюватися за курсом 30 і 25 копійок відповідно за марку та крону, срібні ж монети — за курсом 17 і 15 копійок. Цією ж постановою встановлювалася гранично допустима нижня межа прийому російських грошей для оплати: один рубль мав відповідати при розрахунку на банкноти — щонайменше 4 коронам та 3 1/3 маркам, при розрахунку ж на срібну монету — 6,66 коронам та 5,88 маркам. За недотримання постанови винні в адміністративному порядку каралися ув'язненням на строк до 3-х місяців або штрафом у розмірі до 3-х тисяч рублів⁴⁷.

Обов'язковою постановою Ф.Ф. Трепова від 23 жовтня 1916 р. на території генерал-губернаторства був заборонений продаж спирту, вина, горілчаних виробів та інших міцних напоїв, а також пива. Окремим пунктом потанови заборонялося продавати з книгарень та кіосків, а також видавати для читання з бібліотек книги «на русском языке и малорусском наречии», якщо їх було видано за межами Російської імперії, що, відповідно до букви розпорядження, мало стосуватися також і москвофільських видань. Всі такі книги мали бути зложені в окремому місці, вказаному місцевою владою. Щодо книг виданих іншими мовами, то заборонялися лише ті з них, чий зміст був ворожий «русскому правительству и русскому народу». Також заборонялися концерти, кінопокази й громадські лекції без попереднього дозволу місцевої поліцейської влади та постановка драматичних п'єс, недозволених російською цензурою⁴⁸.

Обов'язковою постановою генерал-губернатора від 22 грудня 1916 р. на території генерал-губернаторства заборонялося зберігати та приховувати товари й продукти на складах, в магазинах, крамницях та інших торгово-промислових закладах, а також в квартирах, льохах та підвалах у розмірах, що перевищували потреби особистого споживання. Власникам надлишкових та прихованих товарів й продуктів давалися 14 днів для добровільного надання відповідної інформації місцевій владі, в противному разі товари підлягали конфіскації, а їхні власники — в адміністративному порядку арешту та штрафу⁴⁹. Зазначимо, що ще 5 вересня 1916 р. чернівецький губернатор В. Лігін звертався до Ф.Ф. Трепова з проектом аналогічної постанови, розрахованої на мешканців міст губернії, подаючи розгорнуту аргументацію необхідності його затвердження й видання генерал-губернатором: «Необходимость издания докладаваемого обязательного постановления вызывается не только замечаемой утайкой торговцами товаров и продуктов, что делается с целью повышения цен на товары, выпускаемые на рынок, но и вообще стремлением торговцев неимоверно повышать цены. Я полагаю, что вмешательство в это дело магистратов, обязанных защищать интересы всего населения, принесет существенную пользу и будет способствовать вполне правильной постановке вопроса, ограничивая алчность торговцев, пользующихся беспомощностью населения»⁵⁰. Проте, до В. Лігіна не прислухалися й повернулися до його пропозиції лише тоді, коли ситуація на ринку продуктів та товарів першої необхідності стала край складною.

Набравши чинності, обов'язкова постанова від 22 грудня 1916 р. дозволила дещо стабілізувати ситуацію на ринку: чернівецький губернатор 28 січня 1917 р. доповідав, що випадки приховування товарів мали місце, але кожного разу при виявленні таких товарів і продукти передавалися у відання магістрату для подальшого розпродажу на загальних підставах⁵¹.

Ще одним заходом, спрямованим на покращення ситуації на ринку товарів та продуктів, стала обов'язкова постанова Ф.Ф.Трепова від 1 лютого 1917 р., також ініційована чернівецьким губернатором. Вона регламентувала час роботи торговельних закладів у містах генерал-губернаторства. Так, м'ясні крамниці у будні дні мали бути відчинені від 7-ої ранку до 8-ої вечора; кав'ярні, ресторани, кондитерські та молочарні щоденно — від 7-ої ранку до 12-ої ночі; гастрономічні, галантерейні та мануфактурні крамниці й магазини — від 7-ої ранку до 9-ої вечора, за винятком двогодинної перерви на обід з 1-ої до 3-ої години дня⁵².

Цілком природно, що в російських окупаційних установах та управліннях Воєнного генерал-губернаторства працювали не лише піддані Російської імперії, а й місцеві мешканці різних національностей (окрім німецької) за вільним наймом. Оскільки серед останніх траплялися шпигуни, воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов своїм циркуляром від 13 січня 1917 р. наказав приймати на роботу за вільним наймом лише з його та губернаторів попередньої на це згоди в кожному конкретному випадку та після висновку контррозвідувальних відділень штабів армій щодо благонадійності особи кандидата на посаду. Крім того, доручалося провести перевірку та перереєстрацію усіх працюючих за вільним наймом в управліннях та установах воєнного генерал-губернаторства, прийнятих на роботу до дня підписання циркуляру⁵³. Невдовзі після видання циркуляру стала очевидною практична неможливість особистого контролю з боку воєнного генерал-губернатора та губернаторів за персональним складом усіх працюючих за вільним наймом, і 4 лютого 1917 р. у відміну попереднього Ф.Ф. Трепов підписав новий циркуляр, що значно спрощував раніше встановлену процедуру: «... Предписываю всем подведомственным мне правительственным учреждениям и управлениям принимать на постоянную службу по вольному найму неприятельских подданных не иначе, как по собрании сведений в контрразведывательных отделениях при армиях»⁵⁴.

Питання повернення біженців та практика нових виселень. Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту видавалися лише окремі дозволи щодо повернення біженців у місця постійного проживання. Як правило, лише в тому випадку, коли біженці, зігнанні воєнними діями з насиджених місць, перебували недалеко, а лінія фронту стрімко посувалася на захід. Наприклад, 22 серпня 1916 р. дозвіл повернутися у рідні села Кутузовку, Мозолівку, Гниловоди, Зарванці Підгаєцького повіту Тернопільської губернії отримали 46 родин біженців-галичан, що на той час знаходились у селі Котовці⁵⁵.

20 жовтня 1916 р. за дорученням воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, начальник його Канцелярії звернувся до начальника «Канцелярии по управлению завоеванными неприятельс-

кими областями при главнокомандующем арміями Юго-Западного фронта» із запитом «признается ли ныне вообще своевременным и возможным возвращение беженцев из Галиции и Буковины хотя бы в те местности, кои входят в район генерал-губернаторства», зазначивши при цьому, що генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов, отримуючи прохання про дозвіл на повернення від біженців, в більшості випадків не бачить перешкод для їх задоволення, але вважає за необхідне отримати загальні вказівки із цього питання від головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту⁵⁶. У відповіді від 27 жовтня 1916 р. начальник Канцелярії камергер С. Базаров, обійшовши мовчанням суть поставленого йому запитання, повідомив тільки, що головнокомандуючий арміями фронту наказав спрямовувати всі прохання про повернення від біженців та евакуйованих осіб з Галичини та Буковини в «Канцелярію по управленію завоеванными неприятельскими областями», оскільки всі відомості про таких осіб, зосереджені в Штабі фронту⁵⁷.

24 січня 1917 р. генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов, проінформувавши тернопільського та чернівецького губернаторів про плани Штабу фронту дозволити біженцям з Галичини та Буковини повернутися в попередні місця проживання та залучити їх до сільськогосподарських робіт в маєтках, що залишилися без догляду, попрохав губернаторів подати свої міркування щодо того, як, коли і в якому порядку вони визнали б за можливе і доцільне поставити цю справу, маючи на увазі, що повернення великих груп біженців потребує вирішення питання про забезпечення їх житлом та продовольством⁵⁸. У відповідь на запит, 30 січня 1917 р. чернівецький губернатор В. Лігін подав воєнному генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову детальні міркування щодо плану повернення біженців до Буковини. Зазначивши, що «с точки зрения экономических интересов Черновецкая губерния крайне нуждается в рабочей силе, так как за добровольным и принудительным выездом части мужского населения при отступлениях русских и австрийских войск, а засим в виду принудительного выселения русскими властями значительного числа мужчин призывного возраста (военнообязанных и военнослужащих), в силу разновременно следовавших распоряжений военных властей, в пределах губернии остались почти исключительно подростки, старики и женщины, трудоспособность которых крайне ничтожна», чернівецький губернатор визнав «весьма желательным увеличение рабочих сил путем возвращения в губернию хотя бы части здорового мужского населения»⁵⁹. З огляду на те, що хліборобськими були лише північні та східні повіти губернії, В. Лігін пропонував саме туди спрямувати біженців на час початку посівної, яка в тих місцях традиційно припадала на середину березня. Розмішувати біженців, даючи дозвіл на повернення лише працездатним, губернатор пропонував по можливості або в місцях їхнього постійного проживання, або неподалік від них, головною вважаючи проблему забезпечення поверненців продовольством, яку не можна було вирішити силами самої губернії, що відчувала брак продуктів харчування. Вирішити її можна було тільки підвезенням продовольства з неприфронтових губерній імперії, залучаючи до його розподілення організації Всеросійського земського союзу⁶⁰.

Проте, прийняття принципового рішення про можливість та порядок повернення біженців в Галичину та Буковину військовими властями постійно відкладалося. 8 лютого 1917 р. військовий генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов через свою Канцелярію довів до відома чернівецького губернатора, що «возвращение беженцев из Буковины на места их постоянного жительства главнокомандующим армиями Юго-Западного фронта пока еще не разрешено»⁶¹. Не змінилася ситуація і станом на 27 лютого 1917 р.⁶².

25 грудня 1916 р. до головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту та воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, із телеграфним запитом звернувся начальник Цивільної канцелярії Штабу верховного головнокомандуючого Гурко: «В Ростове-на-Дону проживают галицийские беженцы, которых поддерживает особый Совет Прикарпатской Руси. На высочайшее его императорское имя поступила жалоба за многими подписями на действия этого Совета, который будто бы несправедливо распределяет беженское пособие. Совет Прикарпатской Руси по уверениям уполномоченного просителей получает средства из Татьянинского комитета и чрез Министерство иностранных дел. В целях упорядочения этого дела не признаете ли ваше высокопревосходительство необходимым передать попечение и общее руководство этим делом в Особое совещание по устройству беженцев Министерства внутренних дел или помимо Совета в Татьянинский комитет, где будет хотя бы надзор за распределением пайка как бы мал он ни был. Кроме того, по мнению моему, было бы весьма желательно ввиду общего недостатка в рабочих руках в пределах Галиции предложить желающим из числа трудоспособных галицийских беженцев отправиться в Галицию и заняться обработкой брошенных бежавшими в сторону противника собственниками полей. Опасаясь ввиду изменчивости военного счастья ответственности пред австрийским правительством, галичане крестьянского состояния воздерживаются от производства каких-либо работ на брошенных крупными землевладельцами полях, поэтому в видах сокращения площади недосева по всей вероятности не удастся избежать решительных в сем отношении мер до временного отчуждения сих земель и признания их государственной собственностью до окончания войны или возвращения владельцев...»⁶³.

Воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов подав відповідь вже 25 грудня 1916 р.: «... Разноречивость двух ревизий деятельности Народного совета Прикарпатской Руси не дает возможности определенно высказаться о характере его действий ввиду сего желательно передать попечение и общее руководство распределения беженского пособия Особому совещанию Министерства внутренних дел. Такое разрешение вопроса избавит Народный совет от излишних нареканий, возникающих на почве, может быть, политических счетов и партий. Возвращение галицийских беженцев для обработки брошенных полей безусловно желательно, но оно должно быть проведено планомерно: 1) количество возвращающихся должно быть заблаговременно мне известно; 2) места их поселения указываются мною вне зависимости от прежнего их местожительства; 3) приезд разрешается мною только в случае, что помещения и продовольствие возвращающихся будут вполне обеспечены»⁶⁴.

Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О. Брусилов надіслав телеграму із відповіддю 31 грудня 1916 р.: «По моему приказанию было произведено особое дознание о действиях Народного совета, которое выяснило безупречность Совета. Это дознание выслано Дегенверх 22 октября 1916 г. № 157995. Ввиду сего я нахожу, что дело должно быть оставлено в руках Совета, где заседают люди, имеющие большой авторитет в Галиции, обижать которых несправедливо и недальновидно с точки зрения политической. Возвращение на пустующие поля нахожу желательным с тем, чтобы водворение беженцев на работы в Галицию началось не ранее весны, когда можно кормиться на месте, так как зимой прокормление переселяющихся легло бы на нас, что представляется невозможным, ибо при неисправной работе железных дорог это отразилось бы на подвозе всего необходимого для войск. Все это движение, выбор земли и определение юридического их состояния, порядок заселения должно составить заботу генгубав, который имеет представить свой по предмету план»⁶⁵.

Відповідаючи 19 січня 1917 р. на запит начальника Канцелярії головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту С.Базарова, начальник Канцелярії военного генерал-губернатора зазначив, що план повернення біженців буде розроблено після вирішення питання про використання земель, що залишилися без догляду, для чого із доповіддю в Ставку в Бердичів відправився представник Державного майна Наумов⁶⁶.

Ще в квітні 1916 р. начальник Штабу верховного головнокомандуючого генерал М.В. Алексеев, реагуючи на практику масових виселень за рішеннями командуючих арміями та корпусів населення з триверстової або й ширшої смуги від лінії фронту, що призводило до повного розорення мирних жителів, просив головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова «разъяснить лицам, коим присваиваются права, изложенные в пункте третьем статьи 410 Положения о полевом управлении войск, что указанное право распространяется лишь на отдельных лиц, присутствие коих в данном районе признано нежелательным, а не целые группы населения; указать, что к массовым выселениям можно прибегать лишь в необходимых исключительных случаях причем такие выселения могут быть производимы лишь с моего согласия; для выселения населению должен быть дан известный срок необходимый для принятия всех мер сохранения оставляемого имущества через посредство местных гражданских властей; все причиненные населению подобными выселениями убытки должны быть возмещены в порядке статьи 11 правил о местностях, объявленных на военном положении, как убытки вызванные распоряжениями начальства по военным сообщениям»⁶⁷.

16 листопада 1916 р. викликаний в Ставку головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту керуючий Тернопільською губернією помічник губернатора Яновський отримав наказа негайно зустрітися для отримання подальших вказівок з командуючими XI та VII армій, які планували здійснити повне (перший) та часткове (другий) виселення всього населення з п'ятиверстової смуги вздовж позицій, зайнятих російськими військами, причому генерал-

ад'ютант О.О. Брусилов масове виселення населення напередодні зими визнав неприпустимим, вважаючи за можливе здійснити лише «частичные выселения нежелательного для армии элемента, а именно: лиц, подозреваемых в шпионстве, занимающихся проституцией и проживающих в австрийских окопах, подлежащих немедленному зарытию»⁶⁸. 17 листопада 1916 р. Яновський зустрівся з командуючим XI армії генералом від інфантерії Клембовським, котрий зажадав від помічника тернопільського губернатора негайного розпорядження про поголовне виселення у двотижневий строк всіх мешканців з тих сіл, що знаходяться у одноверстовій смузі вздовж позицій військ XI армії. При цьому він керувався наступними мотивами: «... В селах, расположенных в таком близком расстоянии от позиций, допускаются такие виды шпионажа, которые трудно предусмотреть, а жители часто секретным способом переходят в пункты расположения австрийских войск. Некоторые села обращены в форты и по улицам и среди построек устроены проволочные заграждения и блиндажи. Села подвергаются постоянному обстрелу и население часто находится в настолько нервном состоянии, что таковое неприятно действует на солдат. Наконец, в этих селах очень развилась проституция с заразными заболеваниями»⁶⁹. Яновський намагався звернути увагу командуючого XI армією на позицію головнокомандуючого арміями фронту, який висловився проти практики масових виселень, проте генерал Клембовський видав письмове розпорядження помічнику тернопільського губернатора про виселення усього населення з 20 сіл губернії, зокрема з Гржималівки, Звижина, Конюшкова, Куропатників, Язловчика, Пеняків, Юзефівки та ін., у відповідь на що Яновський звернувся 19 листопада 1916 р. до воєнного генерал-губернатора, аби той проінформував головнокомандуючого арміями фронту про розпорядження генерала Клембовського⁷⁰. Зустрівшись 20 листопада 1916 р. з командуючим VII армією, Яновський сповістив воєнного генерал-губернатора, що генерал Щербачов «выразился в том смысле, что в пределах вверенной ему армии выселения жителей он не предполагает, так как признает сию меру бесполезной и слишком тяжелой для населения. Что касается единичных случаев выселения лиц, вредных для армии, то таковое производится войсковыми частями по мере необходимости и о каждом случае своевременно извещаются чины гражданского управления для оказания помощи»⁷¹. Ще раз прохаючи воєнного генерал-губернатора проінформувати генерал-ад'ютанта О.О.Брусилова про намір командуючого XI армією поголовно виселити населення з 20 сіл Бродівського, Золочівського та Бережанського повітів, помічник тернопільського губернатора Яновський повідомив, що під його головуванням 19 листопада 1916 р. пройшла нарада за участю відповідних начальників повітів та представників громадських організацій, яка визнала необхідним: «1) чтобы войсковые части оказывали бы чинам администрации полное содействие к выселению и чтобы ими были командированы нижние чины в распоряжение начальников уездов в количестве примерно 20 человек на каждый населенный пункт, 2) чтобы воинские части на время выселения освободили бы от наряда подвод ближайшие к выселяемым деревни, а также, чтобы они не чинили препятствий к вывозу выселяемыми

имущества и 3) чтобы воинские части назначили представителей военного ведомства и Государственного контроля для оценки применительно к приказу главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта за № 851 — 1916 г. того движимого и недвижимого имущества, которое выселяемые принуждены будут оставить на месте»⁷². У відповідь на запит генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту наказав 25 листопада 1916 р. повідомити воєнного генерал-губернатора «что он дал лишь общие указания, но в частности соглашается с приказанием командарма XI в пределах определенной полосы»⁷³.

Тимчасово виконуючий обов'язки керуючого Тернопільською губернію Яновський сповістив 25 листопада 1916 р. воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, що з намічених командуючим XI армії сіл мають бути виселені 309 чоловіків, 927 жінок та 1696 дітей⁷⁴.

Саме виселення проходило дуже важко. Прохаючи 30 листопада 1916 р. начальника Штабу XI армії про відрядження нижніх чинів у розпорядження начальників повітів для допомоги адміністрації у справі виселення, воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов повідомляв, що «в селении Конюшкове Бродского уезда женщины, поддерживаемые солдатами, противятся переписи, заявляя, что добровольно не выселятся»⁷⁵. 5 грудня 1916 р., посилаючись на телеграму помічника Тернопільського губернатора, він доповідав головнокомандуючому арміями фронту, що «при выселении жителей села Белявцы Бродского уезда женщины сопротивлялись, подняли крик, командир полка, опасаясь, что шум привлечет внимание неприятеля приказал прекратить выселение»⁷⁶. Головнокомандуючим у відповідь на протязі кількох днів даються кілька взаємовиключних наказів. Спочатку, він 5 грудня 1916 р. наказав командуючому XI армією «выселять лишь отдельных, нежелательных к оставлению лиц»⁷⁷. Проте, генерал Клембовський наступного дня телеграфував головнокомандуючому арміями фронту, що «выселяются лишь те жители, которые проживают в уцелевших домах, находящихся непосредственно у наших окопов первой линии и даже, как, например, деревни Конюшков, Белявцы, Язловик и другие, входящие в систему обороны и представляющие редуты, обнесенные проволочными заграждениями. Помимо охранительных соображений, выселение лиц оставшихся в таких пунктах, вызывается и гуманитарными соображениями, так как, находясь под ружейным и артиллерийским огнем, они ежеминутно подвергают свою жизнь опасности и весьма часто среди них убитые и раненые»⁷⁸. Тож 7 грудня 1916 р. генерал-ад'ютант О.О.Брусиллов погодився з доводами генерала Клембовського щодо «необходимости выселения местных жителей из селений, входящих в систему обороны»⁷⁹. 20 лютого 1917 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту, задовольняючи клопотання командуючого XI армією, дозволив виселити мешканців сіл Миски та Подоляни Тернопільської губернії, чого вимагали військові обставини⁸⁰.

Будучи одним з інститутів, що діяли при розформованому у березні 1916 р. Управлінні воєнного генерал-губернатора Галичини, «Особая комиссия при военном генерал-губернаторе Галиции о заложниках и административно-

высланных из Галиции» під головуванням барона Кноррінга не була ліквідована і продовжувала й далі функціонувати у Києві, розбираючи справи заручників і адміністративно-вистраних у перший період окупації, і тоді, коли значна частина Галичини та Буковина враз були зайняті російськими військами. Косметично змінивши в офіційному листуванні свою назву на «Особая комиссия при бывшем военном генерал-губернаторе Галиции о заложниках и административно-высланных из Галиции», вона до кінця серпня 1916 р. залишалась під безпосереднім керівництвом генерал-майора барона Кноррінга, а від вересня того року — виконуючого обов'язки голови Комісії полковника Золотницького⁸¹.

Шкільне питання. Політика російської окупаційної влади у шкільному питанні в період другого зайняття Східної Галичини та Буковини суттєво відрізнялася від тієї, що проводилася за часів воєнного генерал-губернатора графа Г.О.Бобринського і яка мала своїм наслідком тотальне закриття шкіл всіх рівнів. Цього разу не робилося спроб русифікації освітньої системи, відповідно — не розгортали й мережу курсів з вивчення російської мови. Доречно відзначити, що навіть на території тих восьми повітів Галичини, які від серпня 1914 р. постійно перебували під російською окупацією, заняття у школах станом на початок літа 1916 р. так і не були відновлені.

Визначальною для формування засад нової політики у шкільному питанні на окупованих російськими військами територіях монархії Габсбургів була оперта на підтримку з боку головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова позиція воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, Ф.Ф. Трепова. Серйозні критичні зауваження щодо неї крізь призму ставлення до українського питання висловлювали у Міністерстві народної освіти та в МЗС, не кажучи вже про цитадель москвофільства — РНСПР.

Вже 4 серпня 1916 р. генерал-ад'ютант Ф.Ф.Трепов з огляду на наближення часу початку шкільних занять звернувся до тернопільського та чернівецького губернаторів з проханням подати свої міркування щодо організації шкільної справи в Галичині та Буковині, зазначивши, що він вважає за можливе дозволити шкільні заняття та відкриття частини учбових закладів⁸². Наступного дня, 5 серпня 1916 р., про аналогічне він проінформував міністра народної освіти, прохаючи вказівок щодо організації нагляду за шкільними заняттями⁸³. У своїй відповіді від 9 серпня 1916 р. міністр народної освіти граф П.М. Ігнат'єв зазначив, що цілком поділяє думку «не препятствовать ведению занятий в учебных заведениях» та проінформував про намір доручити переговори та вироблення положень щодо нагляду за шкільною справою попечителю Київського учбового округу І.О.Базанову⁸⁴.

Подаючи у серпні 1916 р. свої міркування щодо піднятого воєнним генерал-губернатором питання, тернопільський губернатор І. Чарторизький, відзначивши, що «во многих городах и сельских местностях Тернопольской губернии почти с момента перехода ее в наши руки масса молодежи школьного возраста совершенно оторвана от школы и остается без всякого дела», визнав за доцільне відновити заняття у школах або принаймні не перешкоджати учбовій роботі там,

де це буде можливим, та радив на перших порах «ограничиться опубликованием, что возобновление занятий в школах может быть допущено лишь с особого в каждом отдельном случае разрешения губернской администрации, для чего лицами, в ведении коих находятся школы, должно быть возбуждено ходатайство»⁸⁵. 28 серпня 1916 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О. Брусилов дозволив воєнному генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову відкривати «по мере надобности» середні та нижчі учбові заклади в завойованих областях на схід від лінії Тернопіль–Теребовля–Бучач–Нижнів–Коломия–Кути–Гура-Гумора⁸⁶.

Вже 6 вересня 1916 р. група з п'яти директорів різних тернопільських учбових закладів подала воєнному генерал-губернатору записку, в якій зазначила, що існує технічна можливість відкрити в місті лише одну польську та одну «русскую (украинскую)» гімназії, одне реальне училище і по одному чоловічому та жіночому чотирикласному народному (початковому) училищу, а також звертала особливу увагу на те, що «открытие вышепоименованных училищ только в том случае удовлетворит нужды местного населения и окажется целесообразным, если обязывающие до войны программы учебных занятий не будут подвержены никаким переменам»⁸⁷. Останнє пояснив 13 вересня 1916 р. у своїй записці помічник по цивільній частині воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, С.Д. Євреїнов: «Как пример того, насколько сильна неуверенность в местных деятелях могу привести факт отказа директоров средних учебных заведений в Тернополе возобновить занятия, если немецкий язык будет вычеркнут из программы и все только на основании опасений потеряют милости австрийского правительства или претерпеть, может быть, и худшие последствия»⁸⁸.

4 вересня 1916 р., ознайомившись з виробленими вже на той час та наданими йому попечителем Київського учбового округу проектами організації учбової частини на окупованих російськими військами територіях Австро-Угорщини, міністр народної освіти граф П.М. Ігнат'єв в листі до воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова висловив особливу стурбованість можливістю викладання у школах Галичини та Буковини українською мовою: «... Сказано, что немецкий язык исключается из этих учебных заведений и, следовательно, должен быть заменен иным языком, то я останавливаю ваше внимание, что возможно, что придется вводить за государственный счет вновь преподавание на искусственном малороссийском языке, то есть языке творения Грушевского и компании. Правильно ли это? [...] Вы знаете, я враг всякой насильственной руссификации, но боюсь, чтобы в глазах населения и русских войск не вышло бы, что наравне с языками немецким и еврейским властью русской власти будет недопускаться и литературный русский язык, плод совокупной работы всех русских наречий (велико, мало и белорусских). Думается мне, что где-то место в школе и языку победителей — хотя бы для замены языка побежденных (немцев), а главное — для пользы тех, кому жить под Державой Российской»⁸⁹.

Звертаючись 13 вересня 1916 р. листом в Ставку верховного головнокомандуючого до О.О. Лодигенського із проханням посприяти у якнайшвидшому затвердженні виробленого проекту положення про учбову частину, камергер С.Д. Євреїнов детально виклав свою та воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова спільну й відмінну від поглядів міністра народної освіти позицію щодо російської мови у школі та засадничих принципів політики в шкільному питанні: «Руководствуясь определенными указаниями по возможности избегать всякой политической тенденции при управлении краем во время войны и признавая, что, как показал опыт при первом занятии Галиции, именно религиозный и образовательный вопросы наиболее в этом отношении опасны, генерал-губернатор остановился на программе деятельности по народному образованию, которая кратко может быть формулируема так: в местностях, где по ходу военных обстоятельств главнокомандующий признает возможным, разрешать открывать прежде существовавшие учебные заведения по прежней программе, за исключением немецкого и еврейского языков, и сосредоточить в руках русской власти наблюдение за тем, чтобы ни в преподавании, ни в школьной жизни не допускались проявления, враждебные России или вредные для русской армии и власти в крае. Дальше этого в настоящее время не предполагается идти. [...] Запрещение немецкого языка, как официального языка враждующего с нами государства и не являющегося народным языком ни в Галиции, ни в Буковине, не может влечь за собой, как обязательное последствие, введение преподавания русского языка, если мы хотим оставаться на той принципиальной точке зрения, которую я выше вам изложил»⁹⁰.

В уже розглянутій нами «Записке по вопросу об управлении областями русского Прикарпатья» від 17 вересня 1916 р. РНСПР зайняв надзвичайно радикальну й безкомпромісну позицію у мовному та шкільному питаннях, що аж ніяк не відповідала проголошеному поміркованому й обережному курсові вищій місцевій окупаційній адміністрації. На думку РНСПР, мовою офіційних зносин в етнографічних межах Прикарпатської Русі мала бути тільки російська, так само винятково такими ж мали бути всі державні школи від нижчих до вищих⁹¹. Спрямована на подолання культурної гегемонії польської меншості в краї, ця пропозиція РНСПР викликала наступну різку реакцію головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова: «Преждевременно. Сначала нужно завоевать и закрепить за собой край. Понятно желание спешить у гонимых галичан, но правительство за ними следовать не может»⁹².

Щодо можливості відкриття українських шкіл, РНСПР, спираючись на логіку розвитку національних рухів, висловився категорично проти: «Что касается местных малорусских, вернее так называемых украинских школ, то защищающие полезность и даже необходимость сохранения, хотя бы в начальных школах, малорусского наречия, проявляют, в лучшем случае, изумительную недодуманность, забывая, что логическая необходимость ведет от низшей школы к высшей. Именно школа прежде всего и дает ответ на вопрос о национальной принадлежности. Украинская школа в Галичине и Буковине и была тем

верным средством, с помощью которого немцы и поляки решили посягнуть на наше национальное единство, разрушая связь малороссов с остальным русским миром. [...] Сохранить эту школу означало бы усвоить и продолжать австро-германскую политику и, вместо того, чтобы укрепить в границах одной государственности живую, действительно существующую и, к счастью, немцами, поляками и «украинцами» еще не разрушенную связь двух русских племен, добровольно разрывать и окончательно уничтожить ее»⁹³. Головнокомандуючий так відреагував на цей пасаж на полях: «Запрещать учиться на малорусском наречии не следует. Когда увидят, что учиться на этом наречии не выгодно, сами не захотят»⁹⁴.

На переконання РНСПР, одразу створити систему російських шкіл в краї не становитиме жодних труднощів. Разом з тим пропонувалося перевести до Галичини чоловічу гімназію, що діяла у Ростові-на-Дону для біженців-галичан, та відкрити замість колишніх польських, українських і німецьких середніх шкіл у Львові й інших містах Галичини та Буковини російські учбові заклади, запросивши на посади викладачів найкращих педагогів з Російської імперії, а також «русских галичан — преподавателей гимназий, уже во время войны бежавших в Россию и служащих в разных учебных заведениях империи»⁹⁵.

Попри критику та застереження з боку Міністерства народної освіти та РНСПР затвердження «Временного положения об устройстве учебной части в областях Австро-Венгрии, занятых по праву войны» відбулося наказом начальника Штабу верховного головнокомандуючого за № 1418 від 14 жовтня 1916 р.⁹⁶. У затверженому регламентуючому документі зазначалося, що «преподавание допускается на всех местных языках, за исключением немецкого и еврейского, применительно к действовавшим в крае законам и распоряжениям, поскольку эти законы, по усмотрению военного генерал-губернатора, не противоположны русским интересам»⁹⁷.

Восени 1916 р. та взимку 1917 р. були видані дозволи на відкриття частини колишніх австрійських нижчих та середніх освітніх закладів, щоправда, російська окупаційна адміністрація не брала на себе клопоту фінансувати їх. У Тернополі були відкриті дві паралельні гімназії та дві народні школи, на чолі «малорусской гимназии» стояв педагог поміркованої русофільської орієнтації Петро Ріпейський. В повітових містах Галичини навчання велося не польською, а, як зазначалося — «на языке родном для местного русского населения». На Буковині в Сучаві дозволили відкрити колишню п'ятикласну румунську гімназію, а в Чернівцях замість німецьких реального училища та гімназії на прохання місцевої православної консисторії були відкриті у будинку резиденції митрополита на кошти релігійного фонду паралельні класи⁹⁸.

У відкритих школах з фактичною українською мовою викладання навчання велося за львівськими підручниками із залученням абеток і хрестоматій, надрукованих етимологічним правописом русофільським просвітницьким «Обществом имени М. Качковского», натомість офіційні шкільні підручники віденського видання («Накладом Ц-К»), як і надруковані у Жовкві василіанами — були заборонені⁹⁹. Також учбове відомство при воєнному генерал-губернаторі з

метою виховання широко застосовувало практику безкоштовних роздач книг церковно-слов'янською та російською мовами: станом на лютий 1917 р. серед населення та по школах було розповсюджено до 9600 екземплярів церковно-слов'янських і російських книг та до 10 тисяч різних «національно-русских листков», пожертвуваних різними державними та громадськими інституціями. Окрім того, російські книги надсилалися Училищною радою при Святійшому синоді та закуповувалися для шкіл на кошти воєнного генерал-губернаторства та Київського відділу «Комитета ее императорского высочества великой княгини Татианы Николаевны»¹⁰⁰. Коли з'ясувалося, що відкриті у Бучачі, Чорткові, Скалаті, Глусті, Микулинцях і Гржималові явочним порядком на кошти Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст школи переважно обслуговували єврейське населення, «в целях строгого объединения учебного дела и во избежание навязывания местному населению случайной или тенденциозной школы» громадським організаціям було заборонено відкривати на окупованих територіях учбові заклади¹⁰¹.

Відверто незадоволеними політикою у шкільному питанні, що проводилася в Генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, були в Міністерстві закордонних справ. У січні 1917 р. до Канцелярії воєнного генерал-губернатора потрапив текст анонімної, але складеної від імені МЗС в Петрограді «Записки по вопросу об «украинской» школе в Галиции и Буковине», датованої 12 січня 1917 р.¹⁰². Укладач записки з огляду на інтереси внутрішньої політики Російської імперії у повоєнному майбутньому піддав гострій критиці фактичний дозвіл на відкриття українських шкіл на окупованих територіях Галичини та Буковини. Як зазначалося у записці, відкриття українських шкіл «хотя бы происшедшее по соображениям отнюдь не принципиальным, а чисто временным, утилитарным, вызванное исключительно желанием не оставлять галицкой школьной молодежи без всякого образования до конца войны, — все же в глазах местной украинской партии предрешит то направление, которое получит наша школьная политика в Галиции, а в частности, то положение, которое будет отведено искусственному «украинскому» языку. Таким образом, эта временная мера, зафиксировавшись в сознании местных украинцев, внесет нежелательную неясность в отношения к ним русского правительства, возбудит у них необоснованные надежды, которые впоследствии неизбежно сменятся разочарованием, тем более болезненным, чем длительней будет эта временная мера»¹⁰³.

Не пізніше перших чисел лютого 1917 р., припустивши, що записка МЗС з'явилася або за прямої участі чиновника для дипломатичного листування при воєнному генерал-губернаторі В.В.Олфер'єва, або внаслідок поганого інформування останнім дипломатичного відомства щодо політики воєнного генерал-губернатора у шкільному питанні, помічник Ф.Ф.Трепова по цивільній частині камергер С.Д. Євреїнов підготував для воєнного генерал-губернатора розгорнуту аналітичну довідку у спростування зроблених з боку МЗС закидів¹⁰⁴. Розпочав він аргументацію з того, що «самое уже заглавие записки не соответствует действительности: школы открываются для местной русской, а не

«украинской» национальности и это видно хотя бы даже по вывеске над соответственной гимназией в г. Тернополе. Другой надписи русская власть и не могла бы применить, ибо это термин исторически и практически выработанный в крае»¹⁰⁵. Зазначимо, що окупаційна влада дійсно не дозволяла в офіційній сфері вживати термін «український» на підлеглий території, проте не завжди була прискіпливою у стеженні за дотриманням цієї настанови. Приміром, 27 грудня 1916 р. з дозволу тернопільського поліцмейстера Семенова було надруковано оголошення про набір у місті до народних шкіл (чоловічої і жіночої) та згаданої вище С.Д.Євреїновим гімназії, як було зазначено — «з українським викладовим язиком» (подібну «оповістку» цілком легально було надруковано і в Чернівцях)¹⁰⁶. Особливу роль офіційно відкритих окупаційною адміністрацією учбових закладів С.Д. Євреїнов вбачав у подоланні в краї розповсюдженої нелегальної освіти: «Только при помощи школ, открываемых под должным контролем русской власти, но на приемлемых для учащихся и учащихся условиях, и могло быть парализуемо тайное обучение, конечно, ведущееся не на местном, а на «украинском» или польском языке. С другой стороны, преподавание на местном языке, казалось бы, не противоречит задачам русско-национальным; достаточно вспомнить, что сама русская православная церковь в Почаевском монастыре и в г. Холме, особенно в храмовой праздник, 8 сентября, куда стекались паломники из зарубежной многострадальной подъяремной Руси, всегда применяла проповедь на малороссийском, как наиболее понятном для собиравшегося народа языке»¹⁰⁷. В той же час, як зазначав С.Д. Євреїнов «в целях ограждения населения от пропаганды мазепинства осматриваются книжные склады и вредные тенденциозные издания, носящие специальный сепаратический характер, печатаются»¹⁰⁸. 4 лютого 1917 р. воєнний генерал-губернатор областей Австро-Угорщини Ф.Ф. Трепов надіслав записку С.Д. Євреїнова, що представляла їхній спільний погляд у шкільному питанні, головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту О.О. Брусилову¹⁰⁹.

Встановлений у другій половині 1916 р. у Галичині та Буковині російський окупаційний режим Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, був поміркованішим щодо програми і значно м'якшим за попередній зразка 1914–1915 років. В його основу було покладено тезу про першочергове задоволення інтересів і потреб діючої армії й уникнення будь-яких дій, що могли б розбурхати політичні та будь-які інші пристрасті серед населення. Суттєву корекцію цього режиму у відповідності до вимог часу було здійснено в наступний період існування російської окупаційної влади — вже після Лютневого 1917 р. демократичного перевороту в Російській імперії¹¹⁰.

¹ Заповольський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918. — Чернівці, 2003. — С. 118.

² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (тут і далі — НБУВ ІР). — Ф. XXI. — Од. зб. 661. — Арк. 7, 8.

³ НБУВ ІР. — Ф. XXI. — Од. зб. 661. — Арк. 8.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 116.

⁵ Там само. — Арк. 124.

⁶ Там само. — Арк. 114, 115.

⁷ *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М., 2000. — С. 218.

⁸ Там же. — С. 219.

⁹ Там же.

¹⁰ ЦДАУК. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 3139. — Арк. 3.

¹¹ *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 221.

¹² ЦДАУК. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 143–161.

¹³ Там само. — Арк. 144.

¹⁴ Там само. — Арк. 145.

¹⁵ Там само. — Арк. 147.

¹⁶ Там само. — Арк. 120, 157–160.

¹⁷ Там само. — Спр. 3139. — Арк. 2, 4.

¹⁸ Там само. — Спр. 302. — Арк. 166.

¹⁹ Там само. — Арк. 168.

²⁰ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 36.

²¹ Там само. — Арк. 1, 42, 44, 63.

²² Там само. — Арк. 1–1 зв.

²³ Там само. — Спр. 3212. — Арк. 6–6 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 7.

²⁵ Там само. — Арк. 8.

²⁶ Там само. — Арк. 9.

²⁷ *Заповловський В.* Назв. праця. — С. 128, 133.

²⁸ ЦДАУК. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 1038. — Арк. 9.

²⁹ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 40–41.

³⁰ Там само. — Спр. 1038. — Арк. 6.

³¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 73–79.

³² Там само. — Арк. 74.

³³ Там само. — Арк. 74 зв.

³⁴ Там само. — Арк. 77–78.

³⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1160. — Арк. 4–12.

³⁶ Там само. — Арк. 1.

³⁷ Там само. — Арк. 4 зв., 6 зв., 8, 9 зв., 10, 11 зв.

- ³⁸ Там само. — Арк. 7 зв.
³⁹ Там само. — Арк. 11.
⁴⁰ Там само. — Арк. 11 зв.–12.
⁴¹ Там само. — Арк. 11 зв.–12.
⁴² Там само. — Арк. 12–12 зв.
⁴³ Там само. — Арк. 15.
⁴⁴ Там само. — Арк. 2–3.
⁴⁵ Там само. — Арк. 18.
⁴⁶ Напр. див.: Там само. — Спр. 1127. — Арк. 20–21.
⁴⁷ Там само. — Арк. 1.
⁴⁸ Там само. — Арк. 7–7 зв.
⁴⁹ Там само. — Арк. 19–19 зв.
⁵⁰ Там само. — Арк. 23–23 зв.
⁵¹ Там само. — Арк. 27–27 зв.
⁵² Там само. — Арк. 28.
⁵³ Там само. — Спр. 1836. — Арк. 1–1 зв.
⁵⁴ Там само. — Арк. 2–2 зв.
⁵⁵ Там само. — Спр. 1144. — Арк. 1.
⁵⁶ Там само. — Арк. 4.
⁵⁷ Там само. — Арк. 5.
⁵⁸ Там само. — Арк. 8, 13.
⁵⁹ Там само. — Арк. 11.
⁶⁰ Там само. — Арк. 11–11 зв.
⁶¹ Там само. — Арк. 10.
⁶² Там само. — Арк. 15.
⁶³ Там само. — Спр. 1160. — Арк. 19–21.
⁶⁴ Там само. — Арк. 23, 24.
⁶⁵ Там само. — Арк. 25–26.
⁶⁶ Там само. — Арк. 27, 28.
⁶⁷ Там само. — Спр. 1640. — Арк. 8.
⁶⁸ Там само. — Арк. 5–5 зв.
⁶⁹ Там само. — Арк. 5 зв.–6.
⁷⁰ Там само. — Арк. 6–6 зв., 7.
⁷¹ Там само. — Арк. 17.
⁷² Там само. — Арк. 17–17 зв.
⁷³ Там само. — Арк. 11.
⁷⁴ Там само. — Арк. 10.
⁷⁵ Там само. — Арк. 25.

- ⁷⁶ Там само. — Арк. 31.
⁷⁷ Там само. — Арк. 32.
⁷⁸ Там само. — Арк. 33.
⁷⁹ Там само. — Арк. 35.
⁸⁰ Там само. — Арк. 41.
⁸¹ Там само. — Спр. 896. — Арк. 588, 606, 627, 634, 643, 673, 676, 678, 685, 686.
⁸² Там само. — Спр. 1166. — Арк. 1.
⁸³ Там само. — Арк. 3.
⁸⁴ Там само. — Арк. 2.
⁸⁵ Там само. — Арк. 5, 5 зв.
⁸⁶ Там само. — Арк. 11.
⁸⁷ Там само. — Арк. 18, 19.
⁸⁸ Там само. — Арк. 41.
⁸⁹ Там само. — Арк. 22–22 зв.
⁹⁰ Там само. — Арк. 40–40 зв.
⁹¹ Там само. — Спр. 1160. — Арк. 8 зв.
⁹² Там само. — Арк. 8 зв.–9.
⁹³ Там само. — Арк. 9–9 зв.
⁹⁴ Там само. — Арк. 9.
⁹⁵ Там само. — Арк. 9 зв.
⁹⁶ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 53, 64 зв.
⁹⁷ Там само. — Арк. 64 зв.
⁹⁸ Там само. — Арк. 67.
⁹⁹ Там само. — Арк. 65–65 зв.
¹⁰⁰ Там само. — Арк. 66–66 зв.
¹⁰¹ Там само. — Арк. 67 зв.
¹⁰² Там само. — Арк. 60–62.
¹⁰³ Там само. — Арк. 59–59 зв.
¹⁰⁴ Там само. — Арк. 63–68.
¹⁰⁵ Там само. — Арк. 63.
¹⁰⁶ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 83.
¹⁰⁷ Там само. — Арк. 65.
¹⁰⁸ Там само. — Арк. 67 зв.
¹⁰⁹ Там само. — Арк. 69.

¹¹⁰ Див: *Любченко В.Б.* Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. 8. — С. 50–72.